

PROLOG

Na kraju travničke čaršije, ispod hladovitog i hučnog izvora Šumeća, postoji otkad svet pamti mala »Lutvina kahva«. Toga prvog sopstvenika kafane, Lutve, ne sećaju se ni najstariji ljudi; taj je bar stotinjak godina već na nekom od razasutih travničkih grobalja, ali svi idu kod Lutve na kafu i njegovo se ime pamti i izgovara tamo gde su zaboravljena imena tolikih sultana, vezira i begova. U bašti te kafanice, pod samom stenom, u podnožju brega, ima jedno odvojeno, hladovito i malo uzvišeno mesto, gde raste stara lipa. Oko te lipa i između stena i busenja uklopjene su niske klupe nepravilna oblika na kojima je zadovoljstvo posedeti i sa kojih se teško ustaje. One su izlizane i iskrivljene godinama i dugom upotrebom i potpuno srasle i postale jedno sa drvetom, zemljom i kamenom oko sebe.

Za vreme letnjih meseci, to jest od početka maja pa do kraja oktobra, to je, po davnašnjoj tradiciji, mesto na kom se posle podne, oko ićindije, sastaju travnički begovi i ugledniji ljudi koji su pripušteni u njihovo društvo. U to doba dana niko se drugi od građana ne bi usudio da sedne i pije kafu na toj uzvisini. To se mesto zvalo Sofa. I ta je reč u narodnom govoru u Travniku imala, kroz naraštaje, svoje utvrđeno društveno i političko značenje, jer što je na Sofi rečeno, pretreseno i zaključeno, to je bilo gotovo isto toliko koliko da je rečeno među ajanima, na Divanu kod vezira.

I danas tu sedi desetak begova, iako je dan već oblačan i javlja se vetar koji u ovo doba godine donosi kišu. Poslednji je petak u mesecu oktobru 1806. godine. Sedeći na svojim mestima, begovi tiho razgovaraju; većina ih zamišljeno prati igru sunca i oblaka i zlovoljno kašljuca

Govor je o jednoj krupnoj novosti.

Jedan od njih, neki Sulejman-beg Ajvaz, koji je ovih dana putovao poslom u Livno, razgovarao je tamo sa nekim Splicićaninom, ozbiljnim čovekom kako kaže, i od njega čuo tu vest koju on sada begovima kazuje. Ljudima je nejasno, raspituju ga za pojedinosti i traže da ponovi već rečeno. Sulejman-beg objašnjava:

— Pa eto kako. Lijepo me čovjek pita: »Spremate li se musafirima u Travniku?« »Jok mi«, kažem ja, »nije nam do musafira.« »E, bilo vam ne bilo, valja da im se spremate«, kaže, »jer će vam stići francuski konzul. Tražio Bunaparta na Kapiji u Stambolu da može poslati svoga konzula, da otvori konzulat u Travniku i da tu sjedi. I već mu je to odobreno. Jos ove zime se možete nadati konzulu.« Odbijam ja na

šalu: »Stotine godina smo živili bez tih konzula pa možemo i odsada, a i šta će konzul u Travniku?« Ali on jedno te jedno. »Kako ste živili da ste živili, sad vam valja živiti sa konzulom. Taka vremena došla. A konzul će sebi naći posla; sješće pored vezira da naređuje i raspoređuje, da gleda kako se vladaju begovi i age a kako raja, i da sve javlja Bunaparti.« »To nit je bilo niti može biti«, suzbijam ja vlaha, »niko nama nikad nije u naše poslove zavirivao, pa neće ni taj.« »E, bogami, vi gledajte kako ćete«, kaže meni on, »ali konzula će vam valjati primiti, jer što Bunaparta zatraži niko dosad nije odbio pa neće ni devlet u Stambolu. Nego, čim vidi Austrija da ste primili francuskog konzula, zatražiće i ona da primite i njenog, a za njom će doći Rusija...« »Ej, ode ti daleko, komšija«, zaustavljam ga ja, ali on se samo smješka, rđa latinska, i hvata se za brk: »Ovo ti meni otsijeci, ako ne bude ja ovako kao što ti kažem, ja nalik na ovo.« — Eto, to sam čuo, dobri ljudi, i nikako mi ne izlazi iz glave — završi Ajvaz svoje pričanje.

U današnjim prilikama — francuska vojska je već godinu dana u Dalmaciji, Srbija ne prestaje da se buni — jedna ovakva nejasna vest bila je dovoljna da uznemiri i zbuni i inače zabrinute begove. Uzmučili se i zabrinuli begovi, iako se to po njihovim licima i mirnim dimovima koje odbijaju ne bi moglo da primeti. Sporo i neodlučno govore, jedan po jedan, i nagađaju šta bi to moglo biti i koliko ima laži a koliko istine u ovim vestima, šta bi trebalo preduzeti da se stvar izvidi i možda već u začetku spreči.

Jedni su mišljenja da su to izmišljene i preterane vesti kojima neko želi da ih uznemiri i zaplaši. Drugi opet kažu, sa gorčinom u glasu, da su takva vremena došla i da se takve stvari dešavaju i u Stambolu i u Bosni i u celom svetu, da se ničemu ne treba čuditi i da na sve treba da budu spremni. Treći se opet teše da je ovo Travnik — Travnik! — a ne koja mu nedrago kasaba i palanka, i da se njima ne mora i ne može desiti ono što se drugima dešava.

Svaki govori ponešto, tek koliko da se javi, ali niko ne kazuje ništa određeno, jer svi čekaju šta će kazati najstariji među njima. A najstariji je Hamdi-beg Teskeredžić, krupan starac, sporih pokreta, ali još uvek snažnog tela džinovskih srazmera. Mnoge je ratove prošao i dopadao i rana i ropstva, a imao je jedanaest sinova i osam kćeri i mnogobrojno potomstvo od njih. Brada i brkovi su mu retki a celo oštro i pravilno lice opaljeno, puno ožiljaka i modrih pega od jedne davnašnje eksplozije baruta. Teški očni kapci olovne su boje i spušteni nisko. Reč mu je spora ali jasna.

Najposle Hamdi-beg svojim začudo mladim glasom prekine nagađanja, slutnje i bojazni:

— De sad, da ne žalimo za živa hadžije, štono se kaže, i da ne uzbunjemo svijet bez potrebe. Sve treba slušati i pamtiti, ali ne treba sve odmah srcu uzimati. I sa tim konzulima, ko zna kako je. Ja doći ja ne doći. A i da dođu, neće Lašva poteći naopako, nego opet ovuda kuda i teče. Mi smo ovdje na svome, a svaki drugi koji dođe na tuđem je i nema mu duga stanka. Vojske su ovdje padale pa se nisu mogle dugo zadržati. Mnogi je ovdje došao da ostane, ali mi smo svakom dosada u leđa pogledali, pa ćemo i njima, ako baš dođu. Sad ih još nema ni na pomolu. A što je taj tamo tražio u Stambolu, to još ne mora biti gotova stvar. I dosada je mnogi mnogo koješta tražio, ali ne biva sve što ko traži ...

Izgovorivši ljutito poslednje reči, Hamdi-beg zastade i u potpunoj tišini odbi jedan dim pa nastavi:

— Pa i da bude! Valja vidjeti kako će biti i koliko će biti. Ničija nije do zore gorila, pa neće ni toga ... toga...

I tu se Hamdi-beg lako zagrcnu i zakašlja od prikrivene ljutnje, i tako ne izgovori Bunapartino ime koje je bilo u svima mislima i na svima ustima.

Više niko ne reče ništa i na tome ostade razgovor o toj najnovijoj vesti.

Ubrzo oblaci zakloniše sasvim sunce i prođe jak i hladan talas vetra. Na topotama pored vode zašusta lišće metalnim zvukom. Studena jeza koja je prolazila celom travničkom dolinom kazivala je da je za ovu godinu došao kraj sedenjima i razgovorima na Sofi. Jedan po jedan počеше begovi da se dižu i uz neme pozdrave razilaze kućama.

Početkom 1807. godine stale su da se dešavaju neobične i dotle nepoznate stvari u Travniku.

Nikad niko u Travni'ku nije ni pomislio da je to varoš stvorena za običan život i svagdašnje događaje. Nikad, ni poslednji balija ispod Vilenice. To osnovno osećanje da su oni odnekud drukčiji nego ostali svet, stvoreni i pozvani za nešto bolje i više, ulazilo je u svako ljudsko stvorenje, sa hladnim vetrom sa Vlašića, sa reskom vodom iz Šumeća, sa »slatkim« žitom prisojnih njiva oko Travnika, i nije ih nikad napuštalo, ni u snu ni u bedi ni na samrtnom času.

To je važno u prvom redu za Turke koji žive u samoj varoši. Ali je čak i raja od sve tri vere, rasturena po strmim okrajcima ili sabijena u odvojenom predgrađu, bila ispunjena istim osećanjem, samo na svoj način i shodno svome stanju. To je važno i za samu njihovu varoš u čijem je položaju i rasporedu bilo nečeg naročitog, osobenog i ponositog.

Njihov grad to je u stvari jedna tesna i duboka raselina koju su naraštaji s vremenom izgradili i obradili, jedan utvrđen prolaz u kom su se ljudi zadržali da žive stalno, prilagođavajući kroz stoleća sebe njemu i njega sebi. Sa obe strane ruše se brda strmo i sastaju pod oštrim uglom u dolini u kojoj jedva ima mesta za tanku raku i drum pored nje. Tako sve liči na napola rasklopljenu knjigu na čijim su stranicama, s jedne i druge strane, kao naslikani, bašte, sokaci, kuće, njive, groblja i džamije.

Nikad niko nije izračunao koliko je sunčanih sati priroda uskratila ovome gradu, ali je izvesno da se sunce ovde docnije rađa i ranije zalazi nego u ma kojoj od bosanskih mnogobrojnih varoši i varošica. To ne poriču ni Travničani, ali zato tvrde da sunce, dok sja, nigde ne sja tako kao nad njihovim gradom.

U toj uskoj dolini kojom po dnu protiče Lašva a sa strane je šaraju vrela, jazovi i potoci, punoj vlage i promaje, gotovo nigde nema prava puta ni ravna mesta, koliko da čovek nogu metne slobodno i bezbrižno. Sve je strmo i neujednačeno, izukrštano i isprepletano, povezano ili isprekidano privatnim putevima, ogradama, čikmama, baštama i kapidžicima, grobljima ili bogomoljama.

Tu, na vodi, tajanstvenoj, nestaloj i moćnoj stihiji, rađaju se i umiru naraštaji Travničana. Tu oni rastu, slabunjavi i bledoliki, ali otporni i svemu dorasli; tu žive, sa vezirskim Konakom pred očima, gordi, tankovijasti, gizdavi, probirači i mudrice; tu posluju i stiču ili sede dokoni i sirotuju, svi uzdržljivi i oprezni, ne znaju za glasan smeh, ali umeju da se podsmehnu, malo govore, ali vole da šapatom ogovaraju; i tu se sahranjuju, kad im dođe vreme, svaki po svojoj veri i svojim običajima, u podvodna groblja, praveći mesta novom, sličnom naraštaju.

Tako se smenjuju pokolenja i predaju jedno drugom ne samo utvrđene telesne i duševne osobine, nego i zemlju i veru, ne samo nasledno osećanje mere i granice, ne samo znanje i razlikovanje svih staza, kapidžika i prolaza svoje zamršene varoši, nego i urođenu sposobnost za poznavanje sveta i ljudi uopšte. Sa svim tim dolaze travnička deca na svet, ali više od svega sa gordošću. Gordost, to im

je druga priroda, živa sila koja ih kroz ceo život prati i pokreće i udara im vidan znak po kome se razlikuju od ostalog sveta.

Njihova gordost nema ničeg zajedničkog sa naivnom nadmenošću obogaćenih seljaka i sitnih kasabalija koji se, zadovoljni sami sobom, vidno prse i glasno hvale. Njihova gordost je, naprotiv, sva unutarnja; više jedno teško nasleđe i mučna obaveza prema sebi, svojoj porodici i varoši, upravo prema visokoj, gardoj i nedostižnoj predstavi koju oni imaju o sebi samima i o svojoj varoši.

Samo, svako ljudsko osećanje ima svoju meru i granicu, čak i osećanje sopstvene veličine. Jeste da je Travnik vezirski grad i u njemu svet gospodski, čist, odmeren i mudar, s carem da govori, ali i Travničanima su dolazili dani kad bi im njihov nam udarao u nos i kad bi u sebi poželeli da žive mirno i bezbrižno, u nekoj od onih običnih, neslavnih kasaba koje se ne pominju u obračunima careva ni u sukobima država i koje nisu na udaru svetskih događaja ni na putu slavni i važni ličnosti.

Vremena su postala takva da se ničem prijatnom nije moglo nadati, da dobro nije moglo doći. Zato su gordi i lukavi Travničani želeli da uopšte nista ne dođe, da se živi, koliko je god moguće, bez promena i iznenađenja. Kakvo dobro može doći kad su carevi zavađeni, narodi se krve i zemlje gore? Nov vezir? Neće biti bolji nego gori od ranijeg, a pratnja mu je nepoznata i mnogobrojna, izglednija, sa bogzna kakvim novim prohtevima. («A najbolji je onaj koji je došao do Priboja, pa se odatle vratio u Stambol i nikada nije nogom stupio u Bosnu.») Neki stranac? Ugledan putnik, možda? — I to se zna šta je i kako je. Ostave nešto troška i poklona u varoši, ali za njima ide potera ili već sutradan ispit i istraga. Ko su i šta su, kod koga su prenoćili, s kim su razgovarali? Dok se ispetljaš i otarasiš, presedne ti sve i ode deseterostruko. Ili uhoda? Ili neki poverenik nepoznatih sila i sumnjivih namera? Na kraju, nikad se ne zna šta ko nosi i čiji je ko kalauz.

Ukratko, danas dobra nema. Nego ovo hleba i ovo dana, što je kome ostalo, da se pojede i da se poživi na miru, u ovom najgospodskijem gradu na zemlji, a Bog da nas sačuva od slave, od krupnih gostiju i velikih događaja.

Tako su, tih prvih godina XIX veka, mislili i želeli u sebi ugledni Travničani, ali razume se da je to i ostajalo u njima, jer kod svakog Travničanina ima od želje i pomisli pa do njihovog vidnog ili glasnog izraza dug i krivudav put koji se lako ne prelazi.

A događaja i promena bilo je u poslednjim vremenima — to jest krajem XVIII i početkom XIX veka — zaista mnogo i od svake ruke. Događaji su navaljivali sa svih strana, sudarali se i kovitlali po Evropi i velikom turskom carstvu i dopirali čak i u ovu kotlinu i zaustavljali se u njoj kao bujice ili nanosi.

Još otkako su se Turci povukli iz Mađarske, odnosi između Turaka i hrišćana bivali su sve teži i složeniji i opšte prilike se pogoršavale. Ratnici velikog carstva, age i spahije, koji su morali da napuste bogate posede u plodnim ravninama Ugarske i da se vrata u svoju tesnu i ubogu zemlju, bili su ozlovoljeni i kivni na sve što je hrišćansko, a u isto vreme oni su povećavali broj usta koja jedu, dok je broj ruku koje rade ostajao isti. S druge strane, ti isti ratovi XVIII veka, koji su Turke potiskivali iz susednih hrišćanskih zemalja i vraćali ih u Bosnu, izazvali su kod hrišćanske raje smeće nade i otvarali dotle neslućene vidike, a to je moralo uticati i na odnos raje prema »carstvujušćoj gospodi Turcima«.

Obe strane, ako se u toj fazi borbe već može govoriti o dve strane, borile su se, svaka na svoj način i sredstvima koja su odgovarala prilikama i vremenima. Turci su se borili pritiskom i silom, a hrišćani strpljenjem, lukavstvom i zaverom ili spremnošću na zaveru; Turci za odbranu svoga prava na život i svoj način života, a hrišćani za sticanje toga istog prava. Raja je osećala da joj Turci postaju sve teži, a Turci su uviđali sa ogorčenjem da se raja pohasila i da nije ono što je nekad bila. Od tih sukoba tako suprotnih interesa, verovanja, težnja i nadanja, stvaralo se jedino grčevito klupko koje su duga turska ratovanja sa Venecijom, Austrijom i Rusijom sve više zaplitala i stezala. U Bosni je postajalo tešnje i mračnije, sukobi sve češći, život sve teži i sa sve manje reda i izvesnosti.

A početak XIX veka doneo je ustanak u Srbiji kao vidan znak novih vremena i novih načina borbe. Klupko u Bosni još se jače steglo i zamrsilo.

Ta buna u Srbiji zadavala je s vremenom sve više brige i nezgode, štete, troška i gubitaka celoj turskoj Bosni pa i Travniku, ali više veziru, vlastima i ostalim bosanskim varošima nego travničkim Turcima samim, koji nijedan rat nisu smatrali dovoljno velikim i važnim da bi u njemu uzeli učešća svojim imetkom ili čak svojom ličnošću. O »Karađorđevoj uzbuni« Travničani su govorili sa usiljenim nipodaštavanjem, kao što su uvek nalazili neku podrugljivu reč i za vojsku koju je vezir slao protiv Srbije i koju su neodlučni i zavađeni ajani sporo i neuredno dovodili u okolinu Travnika.

Napoleonova ratovanja po Evropi bila su već dostojniji predmet travničkih razgovora. Najpre se o tim ratovima govorilo kao o dalekim događajima koji se tumače i prepričavaju, ali koji sa njihovim stvarnim životom nemaju i ne mogu imati nikakve veze. Dolazak francuske vojske u Dalmaciju primaknuo je neočekivano toga Bunapartu iz pričanja Bosni i Travniku.

U isto vreme u Travnik je došao novi vezir Husref Mehmed-paša i doneo poštovanje za Napoleona i interes za sve što je francusko, i to, kako su Travničani nalazili, u mnogo većoj meri nego što jednom Osmanliji i carskom većilu priliči.

Sve je to uznemirivalo i dražilo travničke Turke i oni su o Napoleonu i njegovim podvizima počeli da se izražavaju kratkim i beznačajnim rečenicama ili samo ponosnim i prezirnim uspijanjem usana. Ali sve to nije moglo da ih potpuno udalji i zaštiti od toga Bunaparte i od događaja koji su se čudesnom brzinom širili od njega po Evropi, kao krug talasa od svoga središta, i kao požar ili zaraza stizali i onoga koji beži kao i onoga koji sedi nepomičan. Taj nevidljivi i njima nepoznati osvajač bacio je i u Travnik, kao u tolike druge gradove sveta, nemir, pokret i uzbuđenje. Tvrdo i zvučno ime Bunaparta ispuniće i travničku kotlinu za niz godina i Travničani će, hteli ili ne hteli, često žvakati njegove čvornovate i ćoškaste slogove; ono će im dugo zujati u ušima i titrati pred očima. Jer, nastupala su konzulska vremena.

Svi Travničani, bez razlike, vole da se prave ravnodušni i da izgledaju neosetljivi. Ali vesti o dolasku konzula, čas francuskog, čas austrijskog, čas ruskog, sve trojice zajedno, izazivale su kod njih nade ili zabrinutosti, budile želje i očekivanja, a sve se to nije dalo potpuno prikriti, nego je unosilo pokreta u duhove i živosti u razgovore.

Malo je ko znao šta u stvari znače te vesti, koje se prenose još od jesenas, a niko nije mogao da kaže ni koji konzuli treba da dođu ni šta će da rade u Travniku. Jedna novost i jedna neobična reč bile su u sadašnjim prilikama dovoljne da uzbude maštu sveta, da izazovu mnoge razgovore i nagađanja, i još više: mnoge sumnje i bojazni, mnoge skrovite želje i pomisli koje se nose u sebi, ali ne kazuju i ne objavljuju.

Domaći Turci su bili, kao što smo videli, zabrinuti i zlovoljno su pominjali mogućnost dolaska konzula. Nepoverljivi prema svemu što dolazi iz inostranstva i unapred neraspoloženi prema svakoj novini, Turci su se, u sebi, još nadali da bi i to mogli biti samo rđavi glasovi i

zle prilike, i da bi ti konzuli mogli i ne doći ili, najposle, ako dođu, da će otići sa zlim vremenima koja su ih donela.

Hrišćani, kako katolici tako pravoslavni, radovali su se naprotiv takvim vestima i prenosili ih i pretakali od usta do usta, kradom i šapatom, nalazeći u njima povod za neodređene nade i za izgled na promene. A promene mogu biti samo nabolje.

Naravno da je svaki od njih posmatrao stvari svojim očima i sa svoje, često protivne, tačke gledišta.

Katolici, koji su u većini, maštali su o uticajnom austrijskom konzulu koji će doneti pomoć i zaštitu moćnog katoličkog cara iz Beča. Pravoslavni, koji su malobrojni i u poslednjih nekoliko godina stalno gonjeni zbog ustanka u Srbiji, nisu očekivali mnogo ni od austrijskog ni od francuskog konzula, ali su u tome gledali dobar znak i dokaz da turska vlast slabi i da dolaze dobra i spasonosna nemirna vremena. I odmah su dodavali da, naravno, »bez ruskog konzula ništa biti ne može«.

I sami malobrojni ali živahni Jevreji, sefardi, nisu mogli da kod ovakvih vesti zadrže potpuno svoju poslovnu ćutljivost kojoj su ih naučila stoleća; i njih je uzbuđivala pomisao da bi u Bosnu mogao doći konzul velikog francuskog cara Napoleona, »koji je za Jevreje dobar kao dobar otac«.

Vesti o dolasku stranih konzula, kao sve vesti u našim krajevima, javljale su se iznenada, rasle do fantastičnih razmera, a zatim nestajale odjednom, da bi se posle nekoliko nedelja opet pojavile novom snagom i u novom obliku.

Usred zime, koja je te godine bila blaga i trajala kratko, ti su glasovi dobili prvi izgled stvarnosti. U Travnik je stigao iz Splita neki Jevrejin po imenu Pardo i sa Jusom Atijasom, travničkim trgovcem, počeo da traži podesnu kuću za Francuski konzulat. Obilazili su svuda, odlazili kod kajmakama, razgledali sa mutevelijom vakufske zgrade. Zaustavili su se na jednoj velikoj, pomalo zapuštenoj kući koja je pripadala Vakufu, u kojoj su oduvek odsedali i živeli dubrovački trgovci i koja se stoga zvala dubrovački han. Kuća je bila u strani, iznad medrese, usred velike strme bašte koju je presecao potok. Čim je pogodba svršena, nađeni su majstori, dundžeri i zidari, da kuću uredi i opravi.

I ta kuća, koja je dotle stajala po strani i neprimećena zijala praznim prozorima u svet, odjednom je oživela, počela da privlači na sebe

pažnju naroda i Ijubopitstvo dece i dokonog sveta. Odnekud poče da se govori o grbu i zastavi koji će biti vidno i stalno izloženi na zgradi stranog konzulata. To su bile stvari koje u istini nikad niko još nije video, ali su te dve krupne i važne reči Turci izgovarali retko i sa mrštenjem a hrišćani često, zburado i šapatom.

Travnički Turci su, naravno, bili isuviše mudri i ponosni da svoje uzbuđenje pokažu, ali ga u razgovorima u četiri oka nisu krili.

Odavno njih muči i zabrinjava saznanje da je carska taraba na granicama posrnula i da Bosna postaje razgrađena zemlja po kojoj gaze ne samo Osmanlije nego i kauri iz bela sveta, u kojoj čak i raja diže glavu drsko kao nikad dosada. A sada treba da navale i neki kaurski konzuli i uhode, koji će na svakom koraku slobodno isticati vlast i silu svojih careva. Tako će, malo-pomalo, doći kraj dobrom redu i »lijepoj tišini« turske Bosne, koju je i ovako već odavno sve teže braniti i čuvati. Božja je volja da vlada ovakav red: Turčin do Save a Švabo od Save. Ali protiv toga jasno božjeg naređenja radi sve što je kršteno i cima tom ogradom na granici i potkopava je danju i noću, javno i tajno. A u poslednje vreme i ta sama božja volja biva nekako sve manje vidna i izrazita. — Što još neće doći i ko još neće naići? pitali su se stari Turci sa iskrenim ogorčenjem.

I zaista, ono što je povodom vesti o otvaranju stranih konzulata govorio kršten svet, pokazivalo je da turska zabrinutost nije neopravdana.

— Razviće se barjak! — šaputali su ljudi a oči su im sevale prkosno kao da će to biti njihov barjak.

U stvari, niko nije pravo znao kakav bi to barjak trebalo da bude ni šta bi moglo da se desi kad se on pojavi, ali sama pomisao da se osim zelenog turskog barjaka mogu razviti i druge boje i slobodno lepršati pored njega izazivala je kod sveta neki radostan blesak u očima i podizala nade koje samo raja može da ima i poznaje. Od te cigle tri reči — Razviće se barjak! — mnogome je siromahu bar za sekundu postalo svetlije u kući, prijatnije u praznom stomaku i toplije u tankom odelu; od te tri proste i neodređene reči mnogome je rajetinu poigralo srce, zableštao vid od nekih jarkih boja i zlatnih krstova, i pobednički zašumile u ušima, kao vihor, sve zastave svih hrišćanskih careva i kraljeva. Jer, čovek može i od jedne reči da živi, samo ako u njemu ima još rešenosti da se bori i borbom održava u životu.

Osim svega ovoga, bio je još jedan razlog zbog koga je mnogi trgovac u čaršiji pomišljao sa dobrom nadom na tu promenu. Javljao se izgled za zaradu od dolaska toga novog, nepoznatog ali verovatno imućnog sveta koji će svakako morati da pazaruje i troši. Jer, poslednjih godina čaršija je bila oslabila i pazar utanjio. Naročito otkako se Srbija pobunila. Mnoge komore i kuluci i česte zaplene odbili su seljaka od varoši, pa ne prodaje gotovo ništa, a kupuje samo najnužnije. Ono što je država kupovala plaćalo se slabo i neuredno. Slavonija se zatvorila, a Dalmacija, s dolaskom francuske vojske, postala neredovno i nesigurno tržište.

U takvim prilikama računalo se u travničkoj čaršiji i sa malenkostima i u svemu tražio željeni znak za preokret nabolje.

Najposle je nastupilo i to o čemu se već mesecima govorilo. Stigao je, kao prvi, francuski generalni konzul.

Bio je kraj februara meseca, poslednji dan ramazanskog posta. Na jedan sat pred iftar, na hladnom februarском suncu, koje je zalazilo, svet iz donje čaršije mogao je da posmatra dolazak konzula. Dućandžije su bile već počele da unose robu i spuštaju ćepenke, kad je trka ljubopitljive cigančadi objavila dolazak konzula.

Povorka je bila kratka. Na čelu su jahali vezirovi izaslanici, dvojica od najuglednijih ičoglana, sa šest konjanika. Oni su bili izišli do Lašve u sretanje. Bili su svi na dobrim konjima i lepo opremljeni. Sa strane i pozadi jahali su zaptije livanjskog kajmakama, koji su na celom putu pratili konzula. Izgledali su dosta neugledno, onako ozebli i umorni, na netimarenim, sitnim konjima. U sredini povorke jahao je na gojaznom i postarijem zekanu francuski generalni konzul, gospodin Žan Davil, visok čovek, plavih očiju i brkova, crvena lica. Pored njega jedan slučajni saputnik, gospodin Pukvil, koji putuje za Janjinu gde mu je brat francuski konzul. Iza njih, na odstojanju od nekoliko koraka, jahao je onaj isti splitski Jevrejin Pardo i dva krupna Sinjanina, u francuskoj službi. Sva trojica su bili do očiju umotani u crne kabanice i crvene seljačke šalove, a iz čizama im je virilo seno.

Povorka, kao što se vidi, nije bila ni inače mnogo svečana ni mnogobrojna, a zimsko vreme joj je oduzimalo od sjaja i dostojanstvenosti, jer studen nameće grubo odelo, zgrčen stav i brz hod.

Tako je, izuzev ono nešto prozeble cigančadi, povorka prošla kroz opštu ravnodušnost travničkog sveta. Turci su se pravili kao da je ne vide, a hrišćani nisu smeli da je upadljivo posmatraju. A i onaj ko je

sve video, ispod oka ili negde sa skrovitog mesta, bio je pomalo razočaran ovako šturim i prozaičnim ulaskom Bunapartinog konzula, jer je većina zamišljala konzule kao visoke dostojanstvenike koji nose sjajne odore, pune gajtana i odličja, jašu na dobrim konjima ili se voze u hintovima.

II

Konzulova pratnja je odsela u hanu, a konzul i gospodin Pukvil u kući Josifa Baruha, najbogatijeg i najuglednijeg Jevrejina u Travniku, jer velika kuća koja se opravljala za francuski konzulat nije mogla biti gotova još za petnaestak dana. Tako je u maloj ali lepoj kući Josifa Baruha osvanuo, na prvi dan ramazanskog bajrama, neobični gost. Celo prizemlje kuće bilo je prepušteno njemu i gospodinu Pukvilu. Davilova soba je bila na uglu, velika; dva prozora su gledala na reku a dva, sa drvenim demirima, u baštu koja je bila pusta i zamrzla, pokrivena slanom koja se nije topila celog dana.

Na spratu iznad konzula čula se neprestano lupa, trka i dozivanje mnogobrojne Baruhove dece i oštri glas njihove majke, koja ih je pretnjama i kletvama uzaludno umirivala. Iz grada je dopirala pucnjava topova i prasak dečjih pušaka, uši je parala ciganska svirka. Jednolično su tukla dva bubnja a na njihovoj mračnoj pozadini izvijala je zurla i pirlitala nepoznate melodije sa neočekivanim zavojima i prekidima. To su bili oni retki dani u godini kad je Travnik izlazio iz svoje tišine.

Kako nije bio red da konzul izlazi pre svečane posete veziru, Davil je proveo tri dana bajrama u toj velikoj sobi, stalno sa istom rečicom i zamrzlom baštom pred očima, ali zato su mu uši bile pune tih neobičnih zvukova iz kuće i iz varoši. Mrsna i obilna jevrejska jela, mešavina španske i orijentalne kuhinje, donosila su težak zadah zejtina, pržena šećera, luka i jakih začina.

Davil je provodio vreme u razgovoru sa zemljakom Pukvilom, u izdavanju naredaba i primanju obaveštenja o ceremonijalu prilikom prve posete, koja je trebalo da bude u petak, odmah poslije trećeg dana bajrama. Iz Konaka je primio kao dar dve velike sveće i po oku badema i suvog grožđa.

Kao veza između Konaka i novog konzula služio je vezirov lekar i tumač César d'Avenat, koga su i Osmanlije i naš svet zvali Davna. To mu je bilo ime koje nosi već celu drugu polovinu života. U stvari, bio je starinom iz Pijemonta a rodnom iz Savoje, i po prirođenju Francuz.

Kao mlad čovek poslat je na medicinsku školu u Monpelje. Tada se još zvao Cesare Davenato. Tu se prozvao svojim sadašnjim imenom i opredelio za francusku narodnost. Otud je na neobjašnjen i neobjašnjiv način dospelo u Carigrad, gde je kao hirurg i lekarski pomoćnik stupio u službu velikog kapudan-paše Kučuk Huseina. Od kapudan-paše ga je preuzeo Mehmed-paša, kad je pošao za vezira u Egipat, i odatle ga doveo u Travnik, kao lekara, tumača i čoveka doraslog svakom poslu i korisnog i upotrebljivog u svim prilikama.

Bio je visok, kratak i snažan čovek, zagasite boje kože i crne kose, napuderisane i vešto složene u perčin. Retki ali duboki tragovi boginja na širokom, obrijanom licu sa velikim, čulnim ustima i žarkim očima. Odeven pažljivo i po staroj francuskoj modi.

Davna je unosio iskrenu dobru volju u posao i trudio se da bude istinski koristan svome uglednom zemljaku.

Sve je to bilo novo i čudno i ispunjavalo Davilu vreme iako nije moglo da ispuni misli koje su, naročito u sporim noćnim satima, velikom brzinom prelazile, munjevito i proizvoljno, iz sadašnjosti u prošlost ili tražile da nazru oblike budućnosti.

Noći su bile teške i izgledale beskrajne.

Teško se privikao na nenavikli niski ležaj na podu, od koga mu se zanosila glava, i na miris vune u punim i nedavno »ispucanim« dušecima. Budio se često, jer ga je obuzimala vatra od sparine pretrpanih vunениh dušeka i jorgana i palila silina istočnjačkih jela koja se teško jedu i još teže vare. Ustajao je u tami i pio oštru studenu vodu, koja je rezala jednjak i bolno hladila stomak.

Danju, dok je razgovarao sa Pukvilom ili sa Davnom, on je bio odrešit i miran čovek, sa određenim imenom, zvanjem i rangom, jasnim ciljem i vidljivim zadacima zbog kojih je došao u ovu zabačenu tursku provinciju, kao što bi došao u ma koji drugi kraj sveta. Ali noću, on je bio i ono što jeste i sve ono što je nekad bivao ili što je trebalo da bude. I taj čovek koji je ležao u mraku dugih februarских noći bio je za njega samoga stran, višestruk i na mahove potpuno nepoznat.

Pa i kad bi ga, već u ranu zoru, probudila bajramska svirka bubnjeva i zurla ili dečja trka na spratu iznad njega, Davilu je trebalo vremena da se rastrezni i snađe. Dugo se kolebao između jave i sna, jer su snovi imali više veze sa javom dosadašnjeg njegovog života, a sadašnja

java ličila pre na neki san u kom čovek biva naglo bačen u čudnu, daleku zemlju i doveden u neobičan položaj.

Tako je i to buđenje ličilo na nastavak noćnih snova iz kojih se sporo i naporno prelazilo u neobičnu javu konzulovanja u dalekoj turskoj varoši Travniku.

I usred mešavine tih novih i neobičnih utisaka javljala su se neodoljivo sećanja i ukrštavala sa zadacima i brigama iz sadašnjosti. Događaji njegovog života nizali su se brzo i preko reda i pojavljivali u novoj svetlosti i neobičnim srazmerama.

Za njim je bio pun i nemiran život.

Žan Baptist Etjen Davil (Jean Baptiste-Etienne Daville) bio je bliže četrdesetim nego tridesetim godinama, visok, plav, prava hoda i pogleda. Bilo mu je sedamnaest godina kad je napustio svoju rodnu varoš na morskoj obali severne Francuske i došao u Pariz, kao toliki pre njega, tražeći od čega da živi i kako da se proslavi. Posle prvih traženja i iskustava, ubrzo ga je povukla Revolucija, sa milionima ostalog naroda, i postala njegova lična sudbina.

Sveska stihova i dva-tri smela početka istorijskih i društvenih drama, ostali su u sanduku; skromni položaj činovničkog pripravnika napušten je. Žan Davil je postao novinar. Objavljivao je i stihove i književne prikaze, ali glavni posao mu je bila Ustavotvorna skupština. Svu svoju mladost i celo oduševljenje za koje je bio sposoban, on je unosio u opširne skupštinske izveštaje. Ali pod žrvnjem revolucije sve se mrvilo, menjalo i nestajalo, brzo i bez traga. Kao u snovima što biva, ljudi su prelazili kratko i neposredno od položaja na položaj, od časti do časti, od sramote do smrti, od bede do slave, samo jedni u jednom pravcu a drugi u drugom, obrnutom.

U tim neobičnim vremenima i pod okolnostima o kojima ćemo još govoriti, Davil je bio naizmenice novinar, pa vojnik, dobrovoljac u ratu u Španiji, pa činovnik improviziranog Ministarstva inostranih poslova upućivan u misije u Nemačku, zatim u Italiju, kod Cisalpinske Republike i Malteškog reda. Pa opet novinar i književni referent Moniteura u Parizu. I najposle, sada, generalni konzul u Travniku, sa zadatkom da otvori Konzulat, da stvori i razvija trgovinske odnose sa tim krajevima Turske, da pomaže francuskim okupacionim vlastima u Dalmaciji i da prati pokrete raje u Srbiji i Bosni.

Tako bi izgledao život ovog gosta Baruhove kuće kad bi trebalo da bude prikazan u nekoliko rečenica za neki kratak curriculum vitae.

Ali, sada iz ove čudne perspektive i neočekivanog trodnevnog zatvora, Davil je često i sam morao da učini napor pa da se tačno seti ko je i otkuda je, šta je sve bivao u životu i zašto je došao ovamo, i otkud to da povazan premerava koracima ovaj crveni bosanski ćilim.

Jer dok je čovek u svom društvu i u redovnim prilikama, ti podaci iz njegovog curriculum vitae znače i za njega samog važne delove i značajne prekretnice njegovog života.

Ali čim ga slučaj ili posao ili bolest izdvoje iz usame, ti podaci počinju odjednom da blede i gasnu, da se neverovatno brzo suše i raspadaju, kao beživotna maska od hartije i laka, koju je čovek jednom upotrebio. A ispod njih počne da se pomalja naš drugi, samo nama znani život, to jest »zaistinska« istorija našeg duha i našeg tela, koja nije nigde zabeležena, koju niko i ne naslućuje, koja ima vrlo malo veze sa našim društvenim uspesima, ali koja je za nas i za naše krajnje zlo i dobro jedina važna i jedina stvarna.

Izgubljen u ovoj divljini, Davil je u dugoj noći, kad bi umukli svi šumovi, gledao unazad na svoj život kao na dugi niz samo njemu znanih pothvata i klonuća, borba, junaštva, sreća, uspeha, preloma, zala, protivrečnosti, nepotrebnih žrtava i uzaludnih kompromisa.

Iz tame i tišine ove varoši, koju još nije ni video kako treba, ali u kojoj ga nesumnjivo čekaju brige i teškoće, izgledalo je da se ništa u svetu ne da srediti ni izmiriti. Davilu se na mahove činilo da za život treba mnogo napora i za svaki napor nesrazmerno mnogo hrabrosti. Iz ove tame nijednom naporu se ne vidi kraja. Čovek, da ne bi stao i klonuo, vara sam sebe, zatrpava nedovršene zadatke novima, koje takođe neće dovršiti, i u novim pothvatima i novim naporima traži nove snage i više hrabrosti. Tako čovek potkrada sam sebe i s vremenom postaje sve veći i beznalniji dužnik prema sebi i svemu oko sebe.

Ali, kako se primicao dan prve posete, ta sećanja i razmatranja sve su više ustupala mesto novim utiscima i trenutnim a stvarnim brigama i poslovima. Davil se pribrao. Osetljivosti i sećanja stupala su u pozadinu svesti, odakle će se još često javljati, nadovezujući se čudno i neočekivano na svakodnevene događaje ili neobične doživljaje novog života u Travniku.

Najposle, prođoše i ta tri duga dana i njihove tri neobične noći. (Sa nekom slutnjom, koja obično ne vara namučene ljude, Davil je toga jutra pomislio: može biti da su ovo bili još najmirniji i najbolji dani koji su mi u ovoj tesnoj dolini suđeni.)

Toga jutra, dakle, već rano se začuo konjski kas i rzanje pod prozorima. Utegnut i svečan, konzul je dočekaio komandanta vezirovih mameluka, koga je pratio Davna. Sve je bilo kao što je ranije ugovoreno i predviđeno. Tu je bilo dvanaest vezirovih mameluka iz odreda koji je Mehmed-paša kao svoju ličnu pratnju doveo iz Egipta i na koji je bio naročito ponosan. Njihovi zaista vešto savijeni turbani od finog tkiva — žica zlata, žica svile — njihove krive sablje koje su slikovito visile niz konje i njihova široka odela višnjeve boje, privlačili su sve poglede. Konji za Davila i njegovu pratnju bili su prekriveni od glave do repa čohali ašama. Komanda je bila dobra i poredak savršen. Davil se trudio da što prirodnije uzjaše svoga konja, jednog mirnog, postarijeg vranca širokih sapi. Konzul je bio u svečanoj uniformi. Tamnoplava kabanica je bila široko raskopčana na grudima, da se vide pozlaćena dugmeta, srebrn vez i odličja. Konzul je dobro izgledao sa svojim pravim stavom i lepom muškom glavom.

Sve dok nisu zaokrenuli u glavnu ulicu išlo je dobro i konzul je zaista mogao biti zadovoljan. Ali čim su došli do prvih turskih kuća, nastade neko sumnjivo dozivanje, lupa avlijskih vrata i mušebaka na prozorima. Već kod prve kapije jedna devojčica otvori samo malo jedan kanat i izgovarajući nerazumljive reči stade sitno da zapljuckuje na ulicu, kao da vrača. Tako su se redom otvarale kapije i podizali mušepci i za trenutak pomaljala lica, puna mržnje i fanatičnog zanosa. Zabuljene žene su pljuvale i vračale, a dečaci izgovarali psovke, praćene opscenim pokretima i nedvosmislenim pretnjama, pljeskajući se po stražnjici ili pokazujući rukom kako se reže grkljan.

Kako je ulica bila uska a doksati na kućama istureni sa obe strane, povorka je jahala kroz dva reda pogrda i pretnja. Odmah na početku, konzul je, iznenađen, usporio kas, ali je Davna priterao svoga konja bliže i bez pokreta i promene na licu uzbuđenim šapatom stao da preklinje:

— Molim vašu Ekselenciju da jaše mirno dalje i da se ne obzire na sve ovo. Divlji narod, prosta svetina; mrze sve što je strano i tako svakog dočekuju. Najbolje je ne obraćati pažnju. Tako čini i vezir. To je njihov divljački način. Molim Ekselenciju da nastavi put.

Zbunjen i ogorčen, iako je nastojao da sakrije zbunjenost, konzul je jahao dalje, videći da niko od vezirovih ljudi zaista ne obraća pažnju na sve to, ali je osećao kako mu krv udara u glavu. Misli su mu brzo navirale, ukrštale se i sudarale. Prva je pomisao bila da li kao predstavnik velikog Napoleona treba ovo da podnosi ili da se smesta vrati kući i izazove skandal. Nije mogao da reši to pitanje, jer se podjednako bojava da ne povredi ugled Francuske kao i da svojom prenapljenošću ne izazove sukob koji će mu već prvog dana pokvariti odnos sa vezinom i Turcima. Ne nalazeći u sebi odlučnosti ni rešenja, osećao se ponižen i ogorčen sam na sebe. I gadan i strašan mu je bio ovaj Levantinac Davna koji mu je iza leđa neprestano ponavljao:

— Molim Vašu Ekselenciju da jaše i da se ne obzire. To su bosanski divljački običaji i načini. Samo mirno dalje!

Kolebajući se u sebi i ne nalazeći rešenja, Davil je osećao kako mu lice plamti i kako ga i pored studeni obliva znoj ispod oba pazuha. Davnin uporni šapat bio mu je neprijatan, činio mu se rufijanski i odvratan. U njemu je naslućivao kakav mora biti život čoveka sa Zapada koji svoj život prenese na Istok i zauvek veže svoju sudbinu sa njim.

Međutim iz poslednjih kuća su nevidljive ženske glave pljuvale sa prozora pravo na konje i konjanike. Konzul još jedanput zastade za trenutak, ali još jedanput krenu dalje, podležući Davninim molbama i povučen mirnim kasom pratnje. Uto prestadoše kuće a poče čaršija sa niskim dućanima. Na ćepencima Turci dućandžije ili njihove mušterije, pušeci ili pazarujuć. Bilo je kao kad čovek pređe iz pregrejane sobe u potpuno hladnu. Najedanput je nestalo divljih pogleda, pokreta koji pokazuju kako se ćafiru glava seče, ili sujevernog ženskog pljuckanja. Umesto toga, sa obe strane ulice nepomična, kruta lica. Davil ih je nazirao kao kroz neprijatan veo koji mu je drhtao pred očima. Niko nije prekidao posao ili pušenje ni podigao oči da pogledom udostoji tako neobičnu pojavu i svečanu pratnju. Poneki dućandžija je zakretao glavu, kao da traži neku robu po rafovima. Samo orijentalci mogu ovoliko mrzeti i prezirati i ovako pokazati mržnju i prezir.

Davna je ućutao i opet odmaknuo svoga konja na propisno odstojanje, ali Davilu ovaj neverovatni nemi prezir čaršije nije bio ništa manje bolan ni uvredljiv od glasne mržnje malopredašnjih psovki. Najposle zakrenuše nadesno i pred njima se ukazaše dugi i visoki zidovi i belo zdanje Konaka, skladna velika zgrada sa redom staklenih prozora. To je bilo kao neko olakšanje.

Ovaj mučni put, koji je sada ležao za njim, ostaće Davilu dugo u sećanju, neizbrisiv kao zli, značajni snovi. U toku godina on će stotinama puta preći taj isti put, pod sličnim okolnostima. Jer, prilikom svakog prijema, a oni su bili česti, naročito u nemirnim vremenima, trebalo je projahati kroz mahalalu i čaršiju. Trebalo se držati pravo na konju, ne gledati ni levo ni desno, ni suviše visoko a ni konju među uši, ni rasejano ni zabrinuto, ni nasmejano, ni mrko, nego ozbiljno i pažljivo a mirno, otprilike onim pomalo neprirodnim pogledom kojim vojskovođe na portretima gledaju iznad bitke, u daljinu, negde između drumu i linije na obzorju, odakle ima da dođe neka sigurna i dobro sračunata pomoć.

Iz kapija će još dugo turska deca pljuvati konjima u noge, sitno i ubrzano kao da vraćaju, kako su videli od starijih. Dućandžije Turci okretaće leđa, praveći se kao da nešto traže po rafovima. Pozdravljajući ga samo retki Jevreji, koji bi se tu zatekli i ne bi nikako mogli izbeći susret. Tako je trebalo bezbroj puta projahati mirno i dostojanstveno, strepeći u sebi od mržnje i zle ravnodušnosti, koje ga zasipaju sa svih strana, od nepredviđene nezgode koja svakog časa može da se desi, gadeći se ovog rada i ovakvog života, i prikrivajući u sebi grčevitim naporom i svoju strepnju i svoje gađenje.

Pa i docnije, kad se sa godinama i promenama svet bude navikao na prisustvo stranaca i kad se Davil sa mnogima upozna i zbliži, ova prva svečana povorka ostaće u njegovoj svesti kao crna, a užarena linija koja boli, a koju zaborav sporo briše i blaži.

Svečana povorka pređe sa tutnjem drveni most i nađe se čelom pred velikom kapijom. Odjednom se, naglo, uz lupu mandala i trčanje momaka rasklopiše oba krila.

Tu se dakle otvarala pozornica na kojoj će Žan Davil nepunih osam godina igrati razne scene jedne iste teške i neblagodarne uloge.

I ta nesrazmerna široka kapija otvoriće se još mnogo puta pred njim. Ona mu je uvek dolazila u trenutku kad se otvarala, kao ružna džinovska usta iz kojih bije i bazdi zadah svega onoga što u ogromnom Konaku živi, raste, troši se, isparava i boluje. On je znao da varoš i okolina, koji moraju da hrane vezira i sve njegove, ubace svakog dana u Konak oko sedam stotina i pedeset oka raznih namirnica, i da se sve to podeli, pokrade i pojede.

Znao je da pored vezira i njegovih najbližih tu ima jedanaest dostojanstvenika, trideset i dva čuvara i još toliko ili više besposličara

i čankoliza Turaka ili hrišćanskih nadničara ili nameštenika. Pored toga neodređen broj konja, krava, pasa, mačaka, ptica ili majmuna. Ali iznad svega osećao se težak i mučan miris kravljeg masla i loja od koga nenavikla čoveka muka hvata. Taj podmukli miris pratio bi konzula, posle svakog prijema, po ceo dan, a pomisao na njega izazvala mu je stugu i želju za povraćanjem. Izgledalo mu je kao da je ceo Konak prožet tim zadahom, kao crkva tamjanom, i da je on prodro ne samo u ljude i odela nego i u sve predmete i zidove.

Sada kad se prvi put otvorila pred njim ta nepoznata kapija, odred mameluka se razdvoji i sjaha a Davil sa užom pratnjom ujaha u dvorište. To prvo, usko dvorište bilo je polumračno, jer je iznad njega ležao gornji sprat kuće celom širinom. Tek iza njega dolazila je prava, nepokrivena avlija, sa bunarom i travom i cvećem po krajevima. U dnu je visoka neprozirna ograda zatvarala vezirove bašte.

Još uzbuđen od onoga što je doživeo na prolazu kroz varoš, Davil je sad opet bio zbunjen usplahirenom ljubaznošću i svečanom pažnjom kojom ga je dočekivao čitav jedan narod ičoglana i dostojanstvenika u Konaku. Sve je to uzavrelo i ustrčalo se oko njega sa nekom užurbanošću i žustrinom koja je bila nepoznata kod zapadnih ceremonijala.

Prvi je pozdravio konzula teftedar. (Vezirov ćehaja Sulejman-paša Skopljak nije bio u Travniku.) Za njim su išli silahdar, čohadar, haznadar, muhurdar, a za njima se gurala i laktala čitava gomila čeljadi nepoznatih ili neodređenih činova i zvanja. Jedni su priklonjene glave mumlali neke nerazumljive reči dobrodošlice, drugi su širili ruke, a sva se ta masa kretala ka velikoj sali u kojoj se drži Divan.

Kroz nju je hitro i bezobzirno promicao u svima pravcima visoki i crni Davna, otresajući se drsko na one koji su zatvarali put, naređujući i raspoređujući upadljivije i glasnije nego što je potreba zahtevala. Davil je, zbunjen u sebi, ali dostojanstven i miran spolja, dolazio sam sebi kao oni sveci na katoličkim slikama koje uzavrelo jato anđela nosi put neba. I ta gužva ga zaista prenese preko ono nekoliko širokih stepenica koje su vodile iz avlije u Divan.

Divan je polumračna, prostrana prizemna dvorana. Po podu nekoliko ćilima. Unaokolo minderluci zastrti čojom višnjeve boje. U uglu, pored prozora, šiljteta za vezira i gosta. Na zidu, kao jedina slika, carska tura: na zelenoj hartiji zlatnim slovima ispisan monogram carskog imena. Ispod toga sablja, dva pištolja i crveni binjiš, darovi Selima III svome miljeniku Husref Mehmed-paši.

Iznad ove dvorane, na prvom spratu, nalazila se druga ista ovalika, oskudnije nameštena, ali svetlija. Tu vezir drži Divan samo za vreme leta. Dva zida ove dvorane sastojala su se od samih prozora od kojih jedni gledaju na bašte i strme zabrane a drugi na Lašvu i čaršiju s druge strane mosta. To su ti »srčali pendžeri« o kojima se pričalo i pevalo, kakvih zaista nije bilo u celoj Bosni; njih je o svom trošku nabavio iz Austrije Mehmed-paša i doveo naročitog majstora, Nemca, da ih ureže. Sedeći na šiljtetu gost je mogao videti kroz te prozore otvorenu divananu i pod njenim krovom, na smrčevoj gredi, lastavičje gnezdo iz koga se čuje cvrkut i proviruju vlati slame, i posmatrati opreznu lastavicu kako hitro doleće i odleće.

Pored tih prozora bilo je uvek prijatno sedeti. Tu je uvek bilo svetlosti i zelenila ili behara, i povetarca, i šuma vode, i cvrkuta ptica, i mira za odmor, i tišine za razmišljanje ili dogovor. I tu je mnoga teška i strašna odluka donesena ili odobrena, ali su nekako sve stvari, kad su ovde pretresane, izgledale lakše, jasnije i čovečnije, nego na onom

Divanu u prizemlju.

To su bile jedine dve prostorije Konaka koje će Davil za svoga boravka u Travniku upoznati i dve pozornice mnogih njegovih muka i zadovoljstava, uspeha i neuspeha. Tu će on u toku godina upoznati ne samo Turke i njihove jedinstvene snage i beskrajne slabosti, nego i sebe sama i mere i granice svojih moći, i uopšte ljude, život i svet i ljudske odnose u njemu.

Ovaj prvi prijem bio je, kao uvek zimi, u prizemnom Divanu. Po zadahu se osećalo da je prostorija bila, za današnju priliku prvi put te zime otvorena i zagrejana.

Čim je konzul stupio na prag, na protivnoj strani Divana otvorila su se druga vrata na kojima se pojavio u bleštavom odelu vezir, praćen ičoglanima, koji su išli malo pognute glave i sa rukama pokorno skrštenim na prsima.

To je bio veliki protokolarni ustupak, koji je Davil postigao u pregovorima vođenim za ova tri dana preko Davne, i kojim je mislio da naročito začini svoj prvi izveštaj ministru. Jer, Turci su tražili da vezir dočeka konzula sedeći na šiljtetu kao što dočekuje sve ostale posetioce. Konzul je pak tražio da vezir ustane pred njim na noge i da ga tako pozdravi. Konzul se pozivao na snagu Francuske i ratnu slavu svoga suverena, Turci na svoje tradicije i na veličinu carstva. Najposle, sporazumeli su se da i konzul i vezir u isti mah stupe u dvoranu, da se susretnu na sredini i da odatle vezir povede konzula ka uzvišenom

mestu pored prozora, na kome su bila spremna dva šiljteta na koja obojica treba da sednu u istom trenutku.

Tako se i desilo. Vezir, koji je bio hrom u desnu nogu (zato su ga u narodu zvali Topal-paša), išao je žustro i brzo kao što često idu baš hromi ljudi. Tako je i prišao konzulu i srdačno ga ponudio da sednu.

Između njih, ali jednu stepenicu niže, seo je tumač Davna.

Bio je presamićen, ruku skrštenih u krilu, oborena pogleda, u želji da se učini nižim i sitnijim nego što jeste i da ima samo toliko duha i toliko daha koliko je potrebno da ova dva dostojanstvenika mogu jedan drugom da saopšte svoje misli i poruke. Sva ostala gomila izgubila se nečujno. Ostale su samo sluge, raspoređene u kratkim odstojanjima, koje će dodavati posluženje. Za vreme celog razgovora, koji je trajao više od jednog sata, momci su kao bezglasne senke dodavali jedan drugom i podnosili konzulu i veziru sve što ceremonijal zahteva.

Prvo su došli zapaljeni čibuci, pa kafa, pa šerbe. Zatim je jedan od momaka pužući na kolenima podneo u plitkom sudu jak miris i proneo ga veziru ispod brade i konzulu ispod brkova kao da ih kadi. Pa opet kafa i opet novi čibuci. Sve je to služeno za vreme razgovora, sa najvećom pažnjom, neupadljivo, brzo i vešto.

Vezir je bio za jednog orijentalca, neobično živ, ljubazan i otvoren. Iako su mu ranije kazali za te vezirove osobine, iako je znao da sve to ne treba primati za stvarno i gotovo, Davilu su, posle neočekivanih poniženja koja je doživeo na prolasku kroz varoš prijale ova pažnja i ljubaznost. Krv, koja mu je bila navalila u glavu, razilazila se. Vezirove reči, miris kafe i čibuka, sve je to godilo i umirivalo, iako nije moglo da izbriše mučne utiske. Vezir nije propustio da u razgovoru podvuče divljinu ove zemlje, grubost i zaostalost naroda. Priroda je sirova, ljudi nemogući. Što da se očekuje od žena i dece, stvorenja koja Bog nije obdario razumom, u jednoj zemlji u kojoj su i muškarci plahoviti i neuglašeni. Sve što ovaj svet radi i govori nema značenja ni važnosti niti može imati uticaja na poslove ozbiljnih i prosvećenih ljudi. Pas laje a karavan prolazi, završio je vezir, koji je očigledno bio obavešten o svemu što se dešavalo za vreme konzulovog prolaska kroz varoš i sada nastojao da stvar umanja i ublaži. I odmah je sa tih neprijatnih sitnica ponovo prešao na jedinstvenu veličinu Napoleonovih pobeda i na značaj i važnost onoga što bi dva carstva, tursko i francusko, u prisnoj i smišljenoj saradnji mogla postići.

Davilu su godile ove reči izgovorene iskreno i mirno, jer su bile posredno izvinjenje za malopredašnje uvrede i jer su u njegovim očima umanjivale veličinu poniženja koje je doživeo. On je, već umiren i bolje raspoložen, gledao pažljivo vezira i prisećao se onoga što je od Davne o njemu saznao.

Husref Mehmed-paša, zvani Topal, bio je Đurđijanac. Doveden u detinjstvu kao rob u Carigrad, služio je kod velikog Kučuk Husein-paše. Tu ga je zapazio Selim III još pre nego je došao na presto. Hrabar, bistar, lukav, rečit, iskreno odan svojim starešinama, taj Đurđijanac je u trideset i prvoj godini postao vezir u Egiptu. Stvar se doduše svršila rđavo, jer je veliki ustanak mameluka izbacio Mehmed-pašu iz Egipta, ali on nije potpuno pao u nemilost. Posle kraćeg boravka u Solunu postavljen je za vezira na Bosni. Kazna je bila srazmerno laka, a Mehmed-paša je činio još lakšom praveći se mudro pred svetom kao da to uopšte ne oseća kao kaznu. Iz Egipta je doveo odred od tridesetak odanih mameluka sa kojima je voleo da izvodi vežbe na travničkom polju. Sjajno odeveni i dobro hranjeni, mameluci su izazvali ljubopitstvo i podizali pašin ugled kod sveta. Bosanski Turci su ih gledali sa mržnjom ali i sa strahom i potajnim divljenjem.

Više od samih mameluka divljenje je izazvala vezirova ergela, dotle neviđena u Bosni i po broju i po vrednosti konja.

Vezir je bio mlad i izgledao još mlađi nego što je. Rastom ispod osrednjeg čoveka, on je celim svojim držanjem, a naročito svojim osmejkom, dodavao u očima gledalaca bar pedalj svome malom rastu. U desnu nogu je bio hrom, ali je krojem odela i vešto složenim, brzim pokretima prikrivao tu manu koliko god je moguće. Kad je morao da stoji, umeo je uvek da zauzme takav stav da se njegov nedostatak ne primećuje, a kad je morao da se pokrene, činio je to brzo, živahno i na mahove. To mu je davalo naročit izgled svežine i mladosti.

Ničeg od onog nepomičnog osmanlijskog dostojanstva, o kome je Davil toliko slušao i čitao, nije bilo na njemu. Boje i kroj odela bili su jednostavni, ali očigledno pažljivo birani. Ima takvih ljudi koji odelu i nakitu time što ga nose na sebi dodaju nešto sjaja i otmenosti. Neobično crveno lice, kao u pomoraca, sa kratkom, crnom bradom i malo kosim, crnim i sjajnim očima, bilo je otvoreno i nasmevano. To je bio jedan od onih ljudi koji u stalnom osmejku kriju svoje pravo raspoloženje i u živoj rečitosti svoju misao ili odsustvo misli. Svaka stvar koju je umeo da kaže izgledala je tako kao da on zna o njoj mnogo više od toga što je rekao. Svaka njegova ljubaznost i svaka

pažnja i usluga izgledale su samo kao uvod kao prvi deo svega onoga što od njega treba još očekivati. Ma kako da je ranije obavješten i predupređen, niko se nije mogao oteti utisku da pred sobom ima čoveka blagorodna i razumna koji će ne samo obećati nego i učiniti dobro delo, gde god može i kad god može, ali u isto vreme nije bilo toga oštroumlja koje bi moglo prodreti i odrediti granice tih obećanja i stvarnu meru tih dobrih dela.

I vezir i konzul skretali su razgovor na one stvari za koje su znali da su potajna slabost ili omiljeni predmet sabesednikov. Vezir se stalno vraćao na izuzetnu veličinu Napoleonove ličnosti i na njegove pobede a konzul, koji je od Davne znao za vezirovu ljubav prema moru i pomorstvu, na pitanja koja su u vezi s plovidbom i ratovanjem na moru. Stvarno, vezir je strasno voleo more i život na njemu. Pored prikrivenog bola zbog neuspeha u Egiptu, on je u stvari najviše patio od toga što je odvojen od mora i zatvoren u ove hladne i divlje planinske predele. U svojoj najskrovitijoj dubini, vezir je gajio želju da jednog dana bude naslednik svoga velikog gospodara Kučuk Husein-paše i da kao kapudan paša nastavi njegove planove i zamisli na podizanju turske ratne mornarice.

Posle razgovora od sat i po, konzul i vezir su se rastali kao dobri znanci, svaki u sebi podjednako uveren da će kod drugoga moći postići mnogo i svaki zadovoljan svojim sabesednikom i samim sobom.

Pri odlasku nastade još veća graja i jurnjava. Doneseni su zaista skupoceni ogrtači od krzna, i to od kune za konzula a od čoje i lisičine za njegove pratiocce. Jedan glas je glasno izgovarao molitve i zazivao blagoslove na ovog carskog gosta, a ostali su odgovarali u horu. Viši činovnici su doveli Davila na sredinu unutaršnjeg dvorišta, do kamena binjektaša. Svi su išli raširenih ruku, kao da ga nose. Davil je uzjahao. Preko kabanice prebačen mu je vezirov ćurak od kune. Napolju su čekali mameluci već na konjima. Povorka je krenula istim putem kojim je i došla.

I pored teškog odela koje je ležalo na njemu, Davila prođe drhtavica pri pomisli da će ponovo morati projahati između izlizanih ćepenaka i naherenih mušebaka uz grdnju ili prezir svetine. Izgledalo je kao da njegovi prvi koraci u Travniku treba da budu stalno praćeni iznenađenjima, pa čak i prijatnim. Istina, Turci po dućanima bili su mrki i nepomični, namerno oborenih pogleda, ali iz kuća nije bilo ovoga puta ni psovki ni pretnja. Sav naježen, Davil je imao osjećaj da ga iza drvenih mušebaka posmatraju neprijazne i ljubopitljive mnoge

oči, ali bez glasa i pokreta. Odnekud mu se učini kao da ga vezirov ćurak štiti od svetine, zato ga i nehotice malo jače prigrnu, ispravi se na sedlu i tako uzdignute glave dojaha pred Baruhovu ozidanu avliju.

Kad je najposle ostao sam u toploj sobi, Davil je seo na tvrdu sećiju, raskopčao uniformu i duboko odahnuo. Bio je uzbuđen a izlomljen i umoran. Osećao se prazan, tup i zbunjen, kao da je, bačen odnekud sa znatne visine, pao na ovu tvrdu sećiju i još ne može da dođe sebi ni da jasno razabere gde je i kako je.

Bio je najposle slobodan ali nije znao šta će sa tim slobodnim vremenom. Pomisli na odmor i san, ali mu pogled pade na obešen ćurak koji je malopre dobio od vezira i odmah se javi, kao nešto bolno i neočekivano, misao da o svemu treba napisati izveštaj ministru u Pariz i ambasadoru u Carigrad. Znači da sve treba još jednom preživeti i sve prikazati tako da ne bude ni suviše na štetu njegovog ugleda a ni daleko od istine. Taj zadatak stoji sada pred njim kao neprelazna planina koju ipak mora da pređe. Konzul prekri oči dlanom desne ruke. Još nekoliko puta duboko udahnu vazduh i izdišući ga izgovori poluglasno:

— Ah Bože blagi, Bože blagi!

I ostade tako zavaljen na sećiji. To mu je bio san i odmor.

III

Kao što se dešava junacima u istočnjačkim pričama, i Davilu su u njegovom konzulovanju najveće teškoće bile postavljene na početku. Sve kao da je naskočilo da ga uplaši i vrati s puta kojim je pošao.

Sve što ga je u Bosni dočekalo i sve što je od Ministarstva, Ambasade u Carigradu i komandanta u Splitu stizalo, bilo je obrnuto od onoga što mu je u Parizu, pri odlasku, rečeno.

Posle nekoliko nedelja Davil se iz Baruhove kuće preselio u zgradu koja je bila namenjena za Konzulat. Uredio je i namestio dve-tri sobe kako je mogao i umeo i živeo je sam, sa poslugom, u toj praznoj ogromnoj kući.

Prilikom dolaska on je morao da ostavi ženu u Splitu kod jedne francuske porodice. Gospođa Davil je očekivala porođaj trećeg deteta i u takvom stanju nije smeo da je povede sa sobom u nepoznatu tursku

varoš. Posle porođaja, žena se sporo i teško oporavljala i njen odlazak iz Splita morao se neprestano odlagati.

Davil je bio navikao na život u porodici i dosad se nikad nije odvajao od žene. U sadašnjim prilikama taj rastanak mu je naročito teško padao. Samoća, nered u kući, briga zbog žene i dece, mučili su ga svakog dana sve više. Gospodin Pukvil je napustio Travnik već posle nekoliko dana i produžio put za Istok.

I inače Davil se osećao zaboravljen i prepušten sam sebi. Sva sredstva za rad i borbu, koja su mu obećavana pre njegovog polaska u Bosnu ili koja je tražio docnije, bila su nedovoljna ili nisu uopšte stizala.

Bez činovnika i saradnika, morao je sam da piše i prepisuje i radi sve kancelarijske poslove. Bez znanja jezika i poznavanja zemlje i prilika, nije mu ostalo ništa drugo do da uzme u službu Davnu, kao tumača Konzulata. Vezir mu je velikodušno ustupio svoga lekara, a Davna je bio oduševljen što mu se pruža prilika da stupi u francusku službu. Davil ga je najmio sa velikim nepoverenjem i prikrivenom odvratnošću, rešen da mu poverava samo takve poslove za koje i vezir može da zna. Ali je uviđao i sam kako mu je taj čovek bio neophodan i od stvarne koristi. Davna je odmah uspeo da dobavi dva pouzdana kavaza, jednog Arbanasa i jednog Hercegovca, da uzme u svoje ruke poslugu i da odmeni konzula u mnogim sitnim, neprijatnim poslovima. Radeći svaki dan sa njim, Davil ga je posmatrao i sve bolje upoznao.

Od rane mladosti na Istoku, Davna je primio mnoge osobine i navike Levantinca. A Levantinac je čovek bez iluzija i skrupula, bez obraza, to jest sa više obrazina, prisiljen da glumi čas snishodljivost, čas hrabrost, čas potištenost, čas oduševljenje. Jer sve su to za njega samo neophodna sredstva u životnoj borbi, koja je na Levantu teža i složenija nego u ma kome drugom kraju sveta. Stranac, koji je bačen u tu nejednaku i tešku borbu, potone sav u njoj i izgubi pravu ličnost. On vek provede na Istoku, ali ga upozna samo nepotpuno i jednostrano, to jest samo sa gledišta koristi i štete u borbi na koju je osuđen. Ti stranci, koji ovako kao Davna ostanu da žive na Istoku, u većini slučajeva prime od Turaka samo rđave, niže strane njihovog karaktera, nesposobni da uoče i usvoje ijednu od njihovih dobrih, viših osobina i navika.

Davna, o kome ćemo još imati prilike da govorimo, u mnogome je bio takav čovek. Bio je veliki sladostrasnik u mladosti, i dodir sa Osmanlijama nije ga u tome ničem dobrom naučio. A ljudi te vrste, kad život čula protutnji i sagori, ostaju mračni, gorki i teški sebi i

drugima. Bezgranično pokoran i do podlosti malen pred silom, vlasti i bogatstvom, bio je drzak, svirep i nemilosrdan prema svemu što je slabo, siromašno i nesavršeno.

Pa ipak, bilo je nešto što je ovoga čoveka spasavalo i izdizalo nad sve to. Imao je sina, lepog i pametnog dečaka. Davna se predano brinuo za njegovo zdravlje i vaspitanje. Sve je činio za njega i sve je bio spreman da učini. To jako osećanje očinske ljubavi oslobađalo ga je postepeno njegovih poroka i činilo boljim i čovečnijim. I kako je dečak rastao, tako je i život Davnin bivao čistiji. I svaki put kad bi učinio ljudima neko dobro ili propustio da uradi neku od rđavih radnja, činio je to sa sujevernom mišlju, »da će se to malome vratiti«. Kao što često u životu biva, ovaj zalutao i svakakav roditelj živeo je sa željom da mu sin bude čovek koji će živeti pravo i časno. I ništa nije bilo što ne bi učinio ili žrtvovao za ostvarenje te želje.

To dete bez majke imalo je svaku negu i svaku pažnju koje se jednom dečaku mogu dati i raslo je pored oca kao mlado drvo, vezano uz suv ali čvrst kolac. A dečak je bio lep, imao je ublažene i plemenite očeve crte i, zdrav telesno i duševno, nije pokazivao ni rđavih sklonosti ni teških opterećenja.

U sebi Davna je nosio skrovitu želju svoj najviši cilj: da mu dete ne ostane kao on, svačiji sluga na Levantu, nego da bude primljeno prvo na školovanje negde u Francuskoj, a zatim u francusku službu.

To je bio glavni razlog njegove revnosti i predane službe Konzulatu i glavni osnov verovanja u njegovu stvamu i trajnu odanost.

I sa novcem je novi konzul imao briga i teškoća. Dostava novca bila je spora i neuredna, gubici na ažiji nepredviđeni i osetljivi. Krediti koji su bili odobreni stizali su dockan; a oni koje je tražio za nove potrebe, odbijani su.

Umesto toga stizale su nerazumljive i rogobatne naredbe Direkcije računovodstva, cirkularna pisma bez ikakvog smisla, koja su Davilu, ovako usamljenom i napuštenom, izgledala kao prava ironija. U jednom se na primer strogo nalagalo da se konzul ograniči na druženje sa stranim konzulima a da prijeme stranih ambasadora i poslanika može da posećuje samo ukoliko bi ga njegov ambasador ili poslanik pozvao da to učini. U drugom se propisivalo kako treba da se proslavi Napoleonov rođendan, 15. avgusta. »Troškove za orkestar i dekoracije bala koji tom prilikom priredi ima da snosi generalni konzul sam.« Čitajući tu naredbu, Davil se gorko osmehnuo. Odmah su mu

izišli pred oči travnički muzikanti, tri odrpana Ciganina, dva bubnjara i treći sa zurlom, koji uz ramazan i o Bajramu paraju uši Evropljaninu koji je osuđen da živi ovde. Setio se i prve proslave carskog rođendana, upravo svoga jadnog pokušaja da priredi proslavu. Uzalud je već nekoliko dana ranije nastojao preko Davne da mu toga dana dođe ma ko od uglednijih Turaka. Čak i neki iz Konaka koji su obećali nisu došli. Fratri i njihovi vernici odbili su Ijubazno ali odlučno. Jeromonah Pahomije nije ni prihvatio ni odbio poziv, ali nije došao. Odazvali su se jedino Jevreji. Bilo ih je četrnaest na broju; neki su, protivno travničkim običajima, čak i žene doveli.

Gospođa Davil nije tada još bila stigla u Travnik. Davil je, uparađen, sa Davnom i kavazima, igrao ulogu Ijubaznog domaćina i služio zakusku i neko penušavo vino koje je dobio iz Splita. Održao je i mali govor u slavu svoga suverena. U govoru je polaskao Turcima i pohvalio Travnik kao važan grad, pretpostavljajući da su bar dvojica od ovih Jevreja u vezirovoj službi i da će mu sve dostaviti, a da će svi zajedno pričati po Travniku šta je konzul govorio. Jevrejke, koje su sedele na minderluku, sa rukama skrštenim na trbuhu, samo su treptale očima za vreme govora i pomerale glavu čas ka levom čas ka desnom ramenu. Jevreji su gledali preda se, što je trebalo da znači:

tako je i drukčije ne može da bude, ali mi nismo ništa rekli.

Od penušavog vina svi su se malo zagrejali. Davna, koji nije mario travničke Jevreje i prevodio mrzovoljno njihove izjave, jedva je stizao da zadovolji sve, jer je sada svak hteo da nešto kaže konzulu. Govorilo se i španski, pri čemu su žene odjednom razvezale jezike, a Davil se mučio da oživi u sećanju ono stotinjak španskih reči što ih je naučio nekad, kao vojnik u Španiji. U neko doba mlađi počеше i da pevuše. Bilo je nezgodno što niko nije znao neku francusku pesmu, a turske nisu hteli da pevaju. Najposle, Mazalta, Bencionova snaha, otpeva jednu špansku romansu, teško dišući od uzbuđenja i od prerane ugojenosti. Njena svekrva, srdačna, živa žena, toliko se raspoložila da je udarala dlanom o dlan, njišući se gornjom polovinom tela i popravljajući tepeluk koji je od penušavog vina stalno išao nakrivo.

Bezazleno veselje toga dobroćudnog i jednostavnog društva bilo je sve što se moglo u Travniku naći za proslavu najvećeg vladara sveta. Ono je i dirnulo i rastužilo konzula.

Davil je najviše voleo da se ne seća toga. I pišući, po dužnosti, Ministarstvu o tome kako je u Travniku prošao prvi carev rođendan, on je stidljivo i namerno nejasno rekao da je taj veliki dan proslavljen

»kako odgovara naročitim prilikama i običajima ove zemlje«. Ali sada, čitajući taj zadocneli i neumesni cirkular o balovima, orkestru i dekoracijama, bilo mu je ponovo i stidno i teško i dolazilo mu je i da plače i da se smeje.

Jedna od stalnih teškoća bila je briga oko oficira i vojnika koji su iz Dalmacije, preko Bosne, putovali za Carigrad.

Između turske vlade i francuskog ambasadora u Carigradu postojao je sporazum po kome francuska vojska treba da ustupi Turcima izvestan broj oficira, instruktora i stručnjaka, artileraca i pionira.

Od penušavog vina svi su se malo zagrejali. Davna, koji nije mario travničke Jevreje i prevodio mrzovoljno njihove izjave, jedva je stizao da zadovolji sve, jer je sada svak hteo da nešto kaže konzulu. Govorilo se i španski, pri čemu su žene odjednom razvezale jezike, a Davil se mučio da oživi u sećanju ono stotinjak španskih reči što ih je naučio nekad, kao vojnik u Španiji. U neko doba mlađi počеше i da pevuše. Bilo je nezgodno što niko nije znao neku francusku pesmu, a turske nisu hteli da pevaju. Najposle, Mazalta, Bencionova snaha, otpeva jednu špansku romansu, teško dišući od uzbuđenja i od prerane ugojenosti. Njena svekrva, srdačna, živa žena, toliko se raspoložila da je udarala dlanom o dlan, njišući se gornjom polovinom tela i popravljajući tepeluk koji je od penušavog vina stalno išao nakrivo.

Bezazleno veselje toga dobroćudnog i jednostavnog društva bilo je sve što se moglo u Travniku naći za proslavu najvećeg vladara sveta. Ono je i dirnulo i rastužilo konzula.

Davil je najviše voleo da se ne seća toga. I pišući, po dužnosti, Ministarstvu o tome kako je u Travniku prošao prvi carev rođendan, on je stidljivo i namerno nejasno rekao da je taj veliki dan proslavljen »kako odgovara naročitim prilikama i običajima ove zemlje«. Ali sada, čitajući taj zadocneli i neumesni cirkular o balovima, orkestru i dekoracijama, bilo mu je ponovo i stidno i teško i dolazilo mu je i da plače i da se smeje.

Jedna od stalnih teškoća bila je briga oko oficira i vojnika koji su iz Dalmacije, preko Bosne, putovali za Carigrad.

Između turske vlade i francuskog ambasadora u Carigradu postojao je sporazum po kome francuska vojska treba da ustupi Turcima izvestan broj oficira, instruktora i stručnjaka, artileraca i pionira.

Od penušavog vina svi su se malo zagrejali. Davna, koji nije mario travničke Jevreje i prevodio mrzovoljno njihove izjave, jedva je stizao da zadovolji sve, jer je sada svak hteo da nešto kaže konzulu. Govorilo se i španski, pri čemu su žene odjednom razvezale jezike, a Davil se mučio da oživi u sećanju ono stotinjak španskih reči što ih je naučio nekad, kao vojnik u Španiji. U neko doba mlađi počеше i da pevuše. Bilo je nezgodno što niko nije znao neku francusku pesmu, a turske nisu hteli da pevaju. Najposle, Mazalta, Bencionova snaha, otpeva jednu špansku romansu, teško dišući od uzbuđenja i od prerane ugojenosti. Njena svekrva, srdačna, živa žena, toliko se raspoložila da je udarala dlanom o dlan, njišući se gornjom polovinom tela i popravljajući tepeluk koji je od penušavog vina stalno išao nakrivo.

Bezazleno veselje toga dobroćudnog i jednostavnog društva bilo je sve što se moglo u Travniku naći za proslavu najvećeg vladara sveta. Ono je i dirnulo i rastužilo konzula.

Davil je najviše voleo da se ne seća toga. I pišući, po dužnosti, Ministarstvu o tome kako je u Travniku prošao prvi carev rođendan, on je stidljivo i namerno nejasno rekao da je taj veliki dan proslavljen »kako odgovara naročitim prilikama i običajima ove zemlje«. Ali sada, čitajući taj zadocneli i neumesni cirkular o balovima, orkestru i dekoracijama, bilo mu je ponovo i stidno i teško i dolazilo mu je i da plače i da se smeje.

Jedna od stalnih teškoća bila je briga oko oficira i vojnika koji su iz Dalmacije, preko Bosne, putovali za Carigrad.

Između turske vlade i francuskog ambasadora u Carigradu postojao je sporazum po kome francuska vojska treba da ustupi Turcima izvestan broj oficira, instruktora i stručnjaka, artileraca i pionira.

Mnogo obećanje nije nikad videlo svoga ostvarenja i mnoga vezirova naredba ostala je neizvršena, iako se vezir sam pretvarao kao da to ne primećuje. Ali vezirova dobra volja bila je nesumnjiva i očigledna. On je želio i po svojoj unutarjoj sklonosti i iz računa, da važi kao francuski prijatelj i da to delima dokaže. Osim toga, Mehmed-pašina srećna narav, njegov neuništivi optimizam i nasmejana lakoća sa kojom je prilazio stvarima, prelazio preko svih nezgoda, uticali su već sami po sebi kao lek na Davila i davali mu snage da podnese mnoge sitne i krupne teskoće novog života.

Sada su događaji zapretili da konzulu otmu i tu veliku i jedinu pomoć i utehu.

U maju te iste godine došlo je do državnog udara u Carigradu. Selim III, prosvećeni sultan reformator, svrgnut je od svojih fanatičnih protivnika i zatvoren u Seraj, a na njegovo mesto postavljen je sultan Mustafa. Francuski uticaj u Carigradu je oslabljen, a što je za Davila lično još gore, položaj Husref Mehmed-paše doveden je u pitanje, jer je Mehmed-paša sa Selimovim padom izgubio oslonac u Carigradu, a kao prijatelj Francuza i pristalica reformi bio omražen u Bosni.

Istina, vezir nije gubio pred svetom svoj široki mornarski osmejak ni svoj orijentaliski optimizam koji nije imao korena ni u čemu osim u sebi samom, ali to nije moglo nikoga da prevari. Travnički Turci, sve odreda protivnici Selimovih reformi i neprijatelji Mehmed-pašini, tvrdili su »da veziru više noge«. U Konaku je nastala neka zbunjena tišina. Svak je gledao da se neprimetno spremi za seobu koja može doći svakog sata. I svak je, zauzet svojom ličnom brigom, ćutao i gledao preda se. I sam vezir je u razgovoru sa Davilom bio rasejan i odsutan, ali je nastojao da ljubaznošću i velikim rečima prikrije svoju nemoć da pomogne ma kome i ma u čemu.

Mnogo obećanje nije nikad videlo svoga ostvarenja i mnoga vezirova naredba ostala je neizvršena, iako se vezir sam pretvarao kao da to ne primećuje. Ali vezirova dobra volja bila je nesumnjiva i očigledna. On je želio i po svojoj unutarljivoj sklonosti i iz računa, da važi kao francuski prijatelj i da to delima dokaže. Osim toga, Mehmed-pašina srećna narav, njegov neuništivi optimizam i nasmejana lakoća sa kojom je prilazio stvarima, prelazio preko svih nezgoda, uticali su već sami po sebi kao lek na Davila i davali mu snage da podnese mnoge sitne i krupne teskoće novog života.

Sada su događaji zapretili da konzulu otmu i tu veliku i jedinu pomoć i utehu.

U maju te iste godine došlo je do državnog udara u Carigradu. Selim III, prosvećeni sultan reformator, svrgnut je od svojih fanatičnih protivnika i zatvoren u Seraj, a na njegovo mesto postavljen je sultan Mustafa. Francuski uticaj u Carigradu je oslabljen, a što je za Davila lično još gore, položaj Husref Mehmed-paše doveden je u pitanje, jer je Mehmed-paša sa Selimovim padom izgubio oslonac u Carigradu, a kao prijatelj Francuza i pristalica reformi bio omražen u Bosni.

Istina, vezir nije gubio pred svetom svoj široki mornarski osmejak ni svoj orijentaliski optimizam koji nije imao korena ni u čemu osim u sebi samom, ali to nije moglo nikoga da prevari. Travnički Turci, sve odreda protivnici Selimovih reformi i neprijatelji Mehmed-pašini, tvrdili

su »da veziru vise noge«. U Konaku je nastala neka zbunjena tišina. Svak je gledao da se neprimetno spremi za seobu koja može doći svakog sata. I svak je, zauzet svojom ličnom brigom, ćutao i gledao preda se. I sam vezir je u razgovoru sa Davilom bio rasejan i odsutan, ali je nastojao da ljubaznošću i velikim rečima prikrije svoju nemoć da pomogne ma kome i ma u čemu.

Mnogo obećanje nije nikad videlo svoga ostvarenja i mnoga vezirova naredba ostala je neizvršena, iako se vezir sam pretvarao kao da to ne primećuje. Ali vezirova dobra volja bila je nesumnjiva i očigledna. On je želio i po svojoj unutarjoj sklonosti i iz računa, da važi kao francuski prijatelj i da to delima dokaže. Osim toga, Mehmed-pašina srećna narav, njegov neuništivi optimizam i nasmejana lakoća sa kojom je prilazio stvarima, prelazio preko svih nezgoda, uticali su već sami po sebi kao lek na Davila i davali mu snage da podnese mnoge sitne i krupne teskoće novog života.

Sada su događaji zapretili da konzulu otmu i tu veliku i jedinu pomoć i utehu.

U maju te iste godine došlo je do državnog udara u Carigradu. Selim III, prosvećeni sultan reformator, svrgnut je od svojih fanatičnih protivnika i zatvoren u Seraj, a na njegovo mesto postavljen je sultan Mustafa. Francuski uticaj u Carigradu je oslabljen, a što je za Davila lično još gore, položaj Husref Mehmed-paše doveden je u pitanje, jer je Mehmed-paša sa Selimovim padom izgubio oslonac u Carigradu, a kao prijatelj Francuza i pristalica reformi bio omražen u Bosni.

Istina, vezir nije gubio pred svetom svoj široki mornarski osmejak ni svoj orijentalni optimizam koji nije imao korena ni u čemu osim u sebi samom, ali to nije moglo nikoga da prevari. Travnički Turci, sve odreda protivnici Selimovih reformi i neprijatelji Mehmed-pašini, tvrdili su »da veziru vise noge«. U Konaku je nastala neka zbunjena tišina. Svak je gledao da se neprimetno spremi za seobu koja može doći svakog sata. I svak je, zauzet svojom ličnom brigom, ćutao i gledao preda se. I sam vezir je u razgovoru sa Davilom bio rasejan i odsutan, ali je nastojao da ljubaznošću i velikim rečima prikrije svoju nemoć da pomogne ma kome i ma u čemu.

Kapidžibaša, koji je uveravao konzula da je kao i Mehmed-paša iskren obožavalac Napoleona, bio je visok čovek, očigledno melez, sa jako izraženim crnačkim tipom. Njegova žuta koža imala je neki siv ton, usne i nokti bili su tamnomodri a beonjače mutne, kao prljave.

Kapidžibaša je mnogo i uzbuđeno govorio o svojim simpatijama za Francuze i svojoj mržnji na Ruse. U dubokim uglovima sa obe strane njegovih crnačkih, izvijenih usana sakupljala se pri govoru bela pena. Gledajući ga, Davil je želeo u sebi da taj čovek predahne i da se ubriše, ali je kapidžibaša, kao u groznici, govorio dalje. Davna je, prevodeći jedva stizao da ga prati. Kapidžibaša je sa svežom mržnjom pričao o svojim negdašnjim ratovanjima protiv Rusa, o svom podvigu negde kod Očakova, gde je i ranjen. I u jednom trenutku on neočekivano žustro zagrnu uski rukav svoje anterije i pokaza na podlaktici širok ožiljak od ruske sablje. Ta tanka a snažna crnačka ruka drhtala je vidno.

Mehmed-paša je uživao u srdačnom razgovoru svojih prijatelja i smeja se još više nego obično, kao čovek koji ne može da sakrije koliko je zadovoljan i srećan što ga je obasjala carska milost.

Divan se toga dana otegao preko mere. Na povratku Davil je putem zapitao Davnu:

— Kako vam izgleda ovaj kapidžibaša?

On je znao da na slično pitanje o nekom čoveku Davna uvek istrese sve podatke koje je o njemu uspeo do toga trenutka da sabere. Ali ovoga puta Davna je bio neobično kratak.

— To je težak bolesnik, gospodine generalni konzule.

— Jeste, čudan gost.

— Vrlo, vrlo bolestan čovek — šaputao je Davna, gledajući preda se i ne upuštajući se u dalji razgovor.

A prekosutra, pre uobičajenog vremena, Davna je zatražio hitno da ga primi konzul. Davil ga je primio u trpezariji, gde je završavao doručak.

Bila je nedelja, jedno od onih letnjih jutara koja su svojom svežinom i lepotom kao neka nagrada za hladne, ružne i sumračne jesenske i zimske dane. Od mnogobrojnih nevidljivih voda vazduh je bio pun hladovine, žubora i modrog sjaja. Davil je bio odmoran i ispavan, zadovoljan dobrim vestima, po kojima Mehmed-paša ostaje i dalje u Travniku. Pred njim su stajali ostaci doručka i on je brisao usta pokretima zdravog čoveka koji je upravo utolio glad, kad je ušao Davna, crn i bled, kao uvek, stisnutih usana i stegnutih mišića na vilicama.

Sniženim glasom Davna je saopštio da je kapidžibaša noćas umro.

Davil je naglo ustao, odgurnuvši stolić sa doručkom, a Davna je, stojeći na istom mestu, ne menjajući ni glas ni položaj, na sva njegova uzbuđena pitanja odgovarao kratkim i neodređenim izrazima.

Juče posle podne kapidžibaša, koji inače u poslednje vreme nije bio zdrav, osetio je da mu nije dobro.

Uzeo je toplo kupatilo i legao, a u toku noći izdahnuo je odjednom, kad se niko nije nadao i pre nego mu je iko mogao pomoći. Danas, pre podne, biće sahranjen.

Sve što on, Davna, bude još saznao, bilo o smrti samoj, bilo o odjeku koji će ta vest imati u čaršiji, javiće naknadno.

Više se iz njega nije moglo izvući. Na Davilovo pitanje treba li da se štogod učini, da se izjavi saučešće ili slično, Davna je odgovorio da ne treba ništa preduzimati, jer bi to bilo protivno dobrim običajima. Ovde se smrt ignoriše i sve što je u vezi s njom svršava se kratko, bez mnogo reči i ceremonija.

Ostavši sam, Davil je osetio da mu je dan, koji je veselo počeo, postao odjednom mračniji. Nije mogao da ne misli na onog neprijatnog, visokog čoveka sa kojim je još prekjuče razgovarao a koji je sada mrtav. Pomišljao je i na vezira i na neprijatnost koju za njega mora da znači smrt ovoga dostojanstvenika upravo u njegovoj kući. I Davnin bleđi, pogrebni lik bio mu je stalno pred očima, njegova neosetljivost i ćutanje i način kako se poklonio i izišao, isto onako mračan i hladan kao što je ušao.

Po Davninom savetu, konzul nije ništa preduzimao, ali je stalno mislio na smrt u Konaku.

Tek sutradan pred podne Davna je došao ponovo i tom prilikom, u udubini jednog prozora, šapatom objasnio zaprepašćenom konzulu pravi smisao kapidžibasine misije i razlog njegove smrti.

Kapidžibaša je u istini doneo smrtnu osudu vezirovu. Carski ferman o utvrđivanju na sadašnjem položaju i počasna sablja trebalo je samo da prikriju tu osudu, da umire vezira i da zavaraju svet.

Neposredno pre svoga odlaska iz Travnika, pošto bi uspavao vezirovu pažnju, trebalo je da kapidžibaša izvadi drugi ferman, katil-ferman,

kojim se vezir, kao i svi posredni i neposredni saradnici ranijeg sultana, osuđuje na smrt, i da naredi jednom od bostandžibaša iz svoje pratnje da poseče Mehmed-pašu, pre nego iko od njegovih ljudi mogne da mu priteče u pomoć. Ali lukavi vezir, koji je takvu mogućnost predviđao, obasuo je pažnjom i počastima kapidžibašu, praveći se da veruje njegovim rečima i da je oduševljen carskom milošću, i odmah je podmitio njegovu pratnju. Zatim mu je pokazao varoš, i upoznao ga, na Divanu, sa francuskim konzulom. Sutradan je bio sjajan teferič na jednoj livadi, pored drumu koji vodi ka Turbetu. Posle dobre gozbe i jakih jela, kad su se vratili u Konak, kapidžibašu je »od oštre bosanske vode« uhvatila ljuta groznica. Vezir je ponudio svome gostu da se posluži njegovim lepo uređenim amamom. Dok se kapidžibaša pario na vrelim kamenim pločama, obilno se znojeći i čekajući na masera koga mu je Mehmed-paša naročito hvalio, vezirovi vešti ljudi odšli su postavu na njegovom ćurku, gde se, po kazivanju podmićenog bostandžibaše, nalazio skriven katil-ferman. Ferman je nađen i predan veziru. A kad je kapidžibaša, umoran i rasparen, izišao iz kupatila, osetio je odjednom bolnu, vrelu žeđ koju nikakvo piće nije moglo da ugasi. Pijući sve više, on se trovao sve jače. Pre mraka pao je hukćući kao čovek kome gore usta i ponutrica, a zatim se ukočio i začutao. Kad su videli da mu se oduzeo dar govora i da je sav uzet, da ne može ni glasom ni znakom dati java od sebe, rastrčali su se iz Konaka da traže lekara i sazivaju hodže. Za lekare je bilo dockan, a hodža je uvek na vreme.

Modar kao čivit i krut kao mrtva riba, kapidžibaša je ležao na tankom šiljetu, nasred sobe. Jedino su mu očni kapci još podrhtavali i on bi ih s vremena na vreme teško dizao, kolutao očima i nekim strašnim pogledom kružio po sobi, tražeći svoj ćurak ili nekog od svojih ljudi. Te velike, mutne oči prevarenog i ubijenog čoveka koji je došao da ubije na prevaru bile su jedino što je još živo na njemu i izražavale sve ono što on nije više mogao da kaže ni učini.

Oko njega je na prstima promicala vezirova posluga, ukazujući mu svaku moguću pažnju, i u pobožnom strahu sporazumevala se među sobom samo znacima i kratkim šapatom. Niko riije ni primetio tačan trenutak kad je izdahnuo.

Vezir se pokazao kao neutešan domaćin. Nenadana smrt njegovog starog prijatelja pomutila mu je radost zbog dobrih vesti i velike počasti. Njegovi beli, sjajni zubi bili su sada stalno prekriveni crnim, gustim brkovima. Sav izmenjen, bez osmejka, vezir je razgovarao sa svima, ali samo kratko, potresnim glasom, punim uzdržanog bola. Pozvao je kajmakama, Resim-bega, slabog i pre vremena ostarelog

travničkog koljenovića, i zamolio ga da mu se nađe ovih dana na pomoći, iako je dobro znao da taj ni svoje poslove ne ume i ne stiže da posvršava. I pred tim kajmakamom žalio se gorko.

— Pisano je zar da toliki put pređe i da umre pred mojim očima. To se izbeći ne može, ali voleo bih, čini mi se, da sam rođenog brata izgubio — govorio mu je vezir kao čovek koji i pored svega uzdržavanja ne može potpuno da prećuti ono što ga boli.

— Šta ćeš, pašo? Znaš kako se kaže: Svi smo mi mrtvi, samo se redom sahranjujemo — tešio ga je kajmakam.

Katil-ferman, koji je trebalo da obezglavi i sahrani Mehmed-pašu, ušiven je opet pažljivo, na isto mesto u postavi kapidžibašinog ćurka. Kapidžibašu će jutros sahraniti na jednom od prvih travničkih grobalja. A cela njegova pratnja, podmićena i bogato nagrađena, vraća se još danas u Carigrad.

Tako je završio Davna svoj referat o najnovijim događajima u Konaku.

Davil je bio zgranut i nem od čuđenja. Sve mu je to izgledalo kao neverovatna priča i hteo je nekoliko puta da prekine tumača. Postupak vezirov izgledao mu je ne samo strašan i zločinački nego i opasan i nelogičan. Sav naježen, konzul je hodao po sobi, zagledao Davni u lice, kao da želi da vidi, govori li on to ozbiljno i je li pri sebi.

— Kako? Kako? Je li moguće? Kako se to može? Pa kako sme? Pa saznaće se! I, na kraju, šta će mu sve to pomoći?

— Pomoći će mu. Izgleda da će pomoći — govorio je mirno Davna.

Vezirov račun nije tako pogrešan kao što bi na prvi pogled mogao da izgleda, iako je vrlo smeo, objašnjavao je Davna konzulu, koji je zastao u hodu.

Prvo, vezir je izbegao neposrednu opasnost, i to vrlo vešto, izigravši svoje protivnike i preduhitrivši kapidžibašu. Svet će sumnjati i govorkati, ali niko ne može ništa da kaže a još manje da dokaže. Drugo, kapidžibaša je javno nosio veziru radosne i izvanredne počasti. Prema tome je vezir bio poslednji koji bi trebalo da mu želi smrti. I oni koji su kapidžibašu poslali sa njegovom dvoličnom misijom neće smeti, bar za prvo vreme, ništa da preduzmu protiv vezira, jer bi time priznali da su imali skrivene, zle namere i da su promašili. Treće, ovaj kapidžibaša bio je čovek omražen i na rđavu glas, melez, bez pravih

prijatelja, koji je izdavao i lagao svakoga, isto kao što diše i govori, i koga nikad nisu cenili ni oni koji su se njime služili. Stoga njegova smrt neće nikoga mnogo iznenaditi, a još manje će izazvati ogorčenje ili osvetu. Za to će se postarati i njegova podmićena pratnja.

I četvrto, i najvažnije, u Carigradu je sada puna anarhija a Mehmed-pašini prijatelji, kojima je on, upravo nekoliko dana pre iznenadnog dolaska kapidžibašinog, poslao »sve što treba«, dobiće u vremenu, da završe započetu »kontraminu« i da kod novog sultana spasu vezira, i ako je moguće, učvrste na sadašnjem položaju.

Davil je slušao, hladan od uzbuđenja, Davnino mirno izlaganje. U nemogućnosti da ga pobije, on je samo mucao:

— Ali ipak, ipak!

Davna nije smatrao za potrebno da dalje ubeđuje konzula, samo je dodao da je čaršija mirna i da vest o kapidžibašinoj naprasnoj smrti nije izazvala neko naročito uzbuđenje iako komentara ima mnogo.

Tek kad je ostao sam, Davilu iziđe pred oči sva strahota onoga što je maločas čuo. I kako je dan odmicao tako je rastao njegov nemir. Slabo je jeo, nije mogao da se skrasi na jednom mestu. Nekoliko puta mu je dolazilo da zove Davnu i da ga ma šta pita, samo da bi se uverio da li je cela ona jutrošnja priča zaista stvarnost. Počeo je da razmišlja, kakav izveštaj o svemu ovome da napiše i da li uopšte treba o tome da izveštava. Sedao je za sto i počinjao. »U ovdašnjem vezirovom Konaku odigrala se sinoć...« Ne, to je bljutavo i neukusno. »Događaji poslednjih dana ukazuju sve više na to da će Mehmed-paša, načinima i sredstvima koji su ovde uobičajeni, uspeti da sačuva svoj položaj i u novim prilikama, i da, prema tome, možemo računati da će ovaj nama skloni vezir...« Ne, ne. To je suvo i nejasno.

Najposle, i sam je uvideo da je najbolje javiti i opisati stvari onako kako izgledaju i kako ih vidi ceo svet: da je naročiti kapidžibaša došao iz Carigrada i doneo ferman kojim se vezir utvrđuje na dosadašnjem položaju i predao mu sablju, kao znak carske milosti i predstojećeg pohoda na Srbiju; na kraju istaknuti da je to dobar znak za dalji razvoj francuskih nastojanja u ovim krajevima, a uzgred dodati da je slučajno taj kapidžibaša umro naprasito u Travniku pri vršenju svoje misije.

To krojenje i prekrajanje zvaničnog izveštaja u mislima umirilo je Davila. Zločin koji se desio koliko juče, tu pred njegovim očima,

izgledao je odjednom manje strašan i odvratn čim je postao predmet tih razmišljanja o izveštaju. Konzul je uzalud tražio u sebi ono zaprepaštenje i onu moralnu uzbunu od jutros.

Seo je i napisao izveštaj prikazujući stvar onako kako izgleda celom svetu. Posle toga, prepisujući na čisto, osetio je još veće smirenje, čak kao neku vrstu zadovoljstva sa samim sobom što njegov izveštaj počiva na krupnim i teškim tajnama, mudro prećutanim.

Tako je dočekao letnji suton, pun tišine i posredne svetlosti na teškim senkama strmih bregova. Umiren, konzul je stajao kod otvorenog prozora. Neko je ušao iza njegovih leđa u sobu sa zapaljenim fitiljem i počeo da pali sveće na stolu. U tom trenutku u njemu se javi misao: a ko je mogao pripremiti veziru otrov, udesiti doziranje i znalački sračunati dejstvo, da stvar ispadne i dovoljno brza (svaka faza u svoj određeni čas) i ne suviše i neprirodno nagla? Ko, ako ne Davna? To je njegova struka. On je bio doskora, a možda je još i sada, u vezirovoj službi.

Sav prividni mir napusti Davila odjednom.